

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РОМАНІ „ЧАЙКА” Д.БУЗЬКА

Анотація. У статті розглянуто особливості відображених у романі „Чайка” Д.Бузька образів української інтелігенції. У центрі уваги – виділені автором риси української політичної еліти, що завадили їй привести національні сили до перемоги у визвольних змаганнях початку ХХ ст.

Ключові слова: проза, роман, інтелігенція, ментальність.

У романі „Чайка”, що вийшов друком 1929 р., у цікавій авантюрно-пригодницькій формі, Д.Бузько показав історію різних типів української інтелігенції, особливості їх мислення, світорозуміння та реагування на динамічні, несподівані, складні події революційної епохи.

Тогочасні рецензенти (А.Хвиля, Ф.Якубовський, Я.Савченко, Б.Коваленко, М.Чеховий) розглядали роман з вульгарно-соціологічних позицій. З 20-х рр. починався час домінування в суспільному житті принципів інтернаціоналізму, тому критики засудили Д.Бузька за відображення у творі реалій українських визвольних змагань та їх впливу на світосприймання, поведінку українців.

А.Хвиля зауважив, „що пролетарському суспільству не потрібні романи, що в них у завуальованій формі певною мірою виправдується контрреволюційне минуле тих чи тих типів із табору української контрреволюційної інтелігенції”. Керуючись таким критерієм оцінки естетичної та суспільної вартості твору, дослідник прийшов до висновку, що „з художнього боку роман слабкий”, а „з погляду соціальної функції – роман шкідливий” [див. 1: 11].

У 60-і рр. літературознавець С.Крижанівський окреслив тему твору як – „блукання дрібнобуржуазного інтелігента”, охопленого „націоналістичними ілюзіями” [7: 6].

У передмові до видання творів митця 1991 р. Л.Бойко наголосив на порушеній у романі Д.Бузька проблемі національного самоозначення українського народу [1: 11]. Дослідник відзначив, що образ головного героя твору Петра Чайки є образом типового українського інтелігента: „це не винятковий індивід, вигаданий автором, а досить широко розповсюджений тип інтелігента, який нелегко, але вперто шукав себе в революційній дійсності, хотів широко прислужитися своєму народові” [1: 15].

Як бачимо, літературознавство приділило мало уваги дослідженню відображених у романі „Чайка” Д.Бузька образів української інтелігенції періоду національних визвольних змагань початку ХХ ст. Тому наше дослідження вважаємо актуальним.

Як зазначив Г.Касьянов, інтелігенція – „це носій національної свідомості народу в найвищих її формах, це сила, яка накопичує його історичний і

культурний досвід, створює притаманні цьому народу культурні цінності” [6: 3].

Сповідувачем національних культурних набутків, національного духу є головний герой роману „Чайка” Д.Бузька молодий інтелігент Петро Чайка. Його історія є проекцією долі самого автора. Революційні перипетії захоплюють персонажа в 17 років, коли в нього ще навіть не сформувались стійкі політичні погляди. У цьому віці він став членом партії есерів. Але „правовірним есером”, „свідомим партійцем, що знав твердо своє місце у вирі революції” Чайка не був. Саме есерівство не любив, у глибині душі „вважав його болотом”, але інертно залишався в партії, бо „шкода було кинути старих товаришів” [4: 40-41].

Чайка „без вагання пішов на каторгу за свої ледве сформовані ідеї” [4: 28]. Йому притаманне типове для українців бажання ставити ірраціональне, емоційне вище раціонального. За спостереженнями І.Мірчука, мотивом до діяльності для представників української нації є “не розум, а первісне чуття, міцно закорінене в глибинах душі”. Філософ зауважив: „Замість триматися розуму, який наказує йти витривало і уперто крок по кроці на вибраному шляху до остаточної мети, вони кидаються в обійми почувань” [9: 300]. До подвигів, революційних звершень персонажа штовхає не раціональне, ні навіть свідомо переконаність в ідеях, заради яких бореться, а ірраціональне – бажання ризикувати і таким чином виявляти власну причетність до революційного часу, до революційних подій.

Чайка активний, він знаходиться в пошуку, намагається знайти прийнятну йому ідеологічну модель. Саме через цю рису свого персонажа автор у статті „Стежкою самоаналізи (Моя літературна праця)” назвав його „не типовим українським інтелігентом”, а наклепом на „типову українську інтелігенцію”, що її міщанський, дрібнобуржуазний принцип розсудливого пристосування до життєвих обставин гостро суперечить... нерозсудливому бурхливому Чайчиному шуканню” [3: 71-72]. Але історія показала, що стан розгубленості, невизначеності, постійного пошуку правильного шляху є типовим станом української інтелігенції.

Петро Чайка прагне знайти і пристати до тої політичної течії, яка б поєднала соціалізм і націоналізм. Це провокує в нього стан внутрішнього роздвоєння.

Герой наділений почуттям національної гідності. Він переконаний у важливості національної ідеї, відчуває духовну незатишність, комплекс неповноцінності від того, що не знаходить у дійсності реалізації та визнання себе як представника окремого народу, адже „завжди називав себе українцем і дуже обурився, коли одного разу перед засіданням його товариші, ті ж ліві есери, почали глузувати з нього, кажучи, що українців зовсім нема тепер; це міфічна нація” [4: 80].

Невизнання його національної приналежності по-особливого гостро хвилює героя, викликає образ, протест. Тому він говорить своєму учневі, товаришеві Тимонові: „Не знаю, що з людьми сталося. Показалися, чи що? У програмах усіх революційних партій стоїть собі, як і стояло: самоозначення народів. Але чомусь це стосується кого завгодно, тільки не нас, українців. На нас усі, як пси люті, гавкають. Глузують з нас, знущаються...” [4: 91]. Чайка гостро переймається проблемами своєї нації.

Персонаж вважає, що важливу роль у бутті особистості й народу відіграє мовне самоозначення. Він говорить: „Що не кинуть вам у вічі – „шовініст” за те тільки, що ви хочете говорити своєю мовою – мовою мільйонів нашого бідного селянства? Де там! Такої мови нема. Нема й такого народу. Це все вигадки!” [4: 92]. У відображувану епоху мовне питання посилює ситуацію національного трагізму. Ю.Шаповал стверджує, що „так зване мовне питання є важливою складовою ширшої проблеми – проблеми української ідентичності” [11: 12].

Складність і драматизм ситуації, в якій опинився український народ, українська інтелігенція у романі „Чайка” акцентовано іронічною фразою головного героя: „Й чому я не народився великоросом? Все було б так ясно, так просто...” [4: 92]. Керуючись особистою настановою: „або зовсім од усього усунутися, або бути з тими, кого цькують” [4: 93], Чайка бере участь у національних визвольних змаганнях.

До національного руху, політичної ситуації та політичних діячів Петро Чайка ставиться критично. Він переконаний, що тільки показним націоналізмом українським силам революцію не виграти. „Перші кроки національного руху, біблейськи урочистий І-й універсал Центральної Ради” він „зустрів із недовір’ям. Чайка добре пам’ятав тих українофілів, що з ними він здивався за юнацьких днів... Обмеженістю, навіть реакційністю тхнуло від них” [4: 80].

Персонаж бачить, що українські сили переймаються питаннями національної атрибутики, а це було другорядним у революційній ситуації. Перший український уряд Чайка охарактеризував так: „Центральна Рада – це та сама купка чудернацьких інтелігентів у чорних сюртучних вбраннях, але з обов’язковою вишиваною сорочкою та довгими козацькими вусами. Й більше нічого” [4: 81].

Як алегорію на український уряд виведено бу- тафорний образ одеського осередку національних сил „Українську хату” з її духом вишиваних сорочок і порожніх балачок про ментальні утиски та переслідування. Чайка ні одного з „хатян” „не міг по щирості визнати революціонером” [4: 94]. Він відчував потребу активних і вагомих дій.

Свого часу Є.Маланюк зазначив: „В українців не вистачає раціональних і вольових зусиль для побудови власної держави” [8: 42]. Саме через нездатність сконцентруватись на основних завданнях, знайти шляхи до їх утілення, через надмірну заклопотаність власними почуваннями українська інтелігенція не могла досягти успіху в національному державотворенні. На цьому наголошував у своїй творчості і М.Хвильовий. Так, герой його новели „Редактор Карк” говорить: „Україна... Держава... Прогавили – і пішла від нас. Україна пішла. А все тому, що ми поети (...) Ми не політики. Ми поети. Нема в нас і північної жорстокості. Ми романтики” [10: 141].

Через власну сентиментальність, чуттєвість не може повністю віддатись революційній справі герої роману Д.Бузька Петро Чайка. Заважають йому особистісні переживання, любовні почуття. В „українській громаді” Одеси герой знайомиться з Талочкою та її батьками Харченками. У ставленні до дівчини Чайка є ніжним і чуйним, він ніби „ловиться” на штучну пристрасть „наївної лялечки” Талочки.

На чуттєвості персонажа автор акцентує, вводячи традиційний для української літератури любовний трикутник. Коли приспане коханням громадянське „я” персонажа прокидається, він подається до Києва. Там він працює секретарем газети „Трибуна”, перекладачем у Міністерстві акордонних справ і зустрічає „чарівну” дівчину Оксану. Він ловить себе на думці, що мимоволі задивляється на цю «доньку одного з гетьманських міністрів, богиню Українського клубу та й взагалі цілої української громади, синьооку горду красуню, що за нею марно впадали усі діячі» [4: 118]. Правда, зустрічає її запізно, бо вже „попросив руки” Талочки, котра згодом приїздить до Києва, щоб одружитись із Чайкою.

„Тяжкі нервові переживання” особистої любовної драми та складних політичних суперечностей, що їх, перебуваючи в Києві, герой безпосередньо спостерігав, зумовили його раптову хворобу: „сумний і кволий сидів він у міністерстві” [4: 128], готуючись „до зустрічі” нової влади – Директорії.

Неспокій персонажа провокують і реалії суспільно-історичного життя. Чайка стривожений від перебування в національному дипломатичному середовищі за кордоном, куди виїздить як представник УНР. Тут він бачить обмеженість і провінційність українських політичних діячів, спостерігає, що послі українських „чудернацьких місій” „не вмiли добрати собі відповідного своєї назви зовнішнього вигляду”, вражали європейців „своїм

безнадійним провінціалізмом” [4: 153], а закордонну місію використовували не для користі держави та підвищення її міжнародного авторитету, а для власного відпочинку – купівлі одягу, розваг, взагалі користі подорожжю по Європі [4: 152]. Правдивість поданих у творі Д.Бузька особливостей „діяльності” українських дипломатичних місій засвідчує те, що аналогічні її риси виділив і В.Винниченко у праці „Відродження нації” [5: 609-611]. Показна пихатість, бажання дбати не так про суспільне, як про особисте і в романі „Чайка”, і у праці В.Винниченка відображені як характеристичні риси українських політиків.

На прикладі історії Петра Чайки Д.Бузько показав схильність українця йти на компроміси з власними переконаннями. Жертвуючи своїми націоналістичними почуваннями, персонаж переходить на бік більшовиків, адже в них „помічав або байдуже, або навіть вороже ставлення до своїх національних мрій” [4: 92].

Фінал історії головного героя трагічний: його вбиває служник української „справи” Вольдемар. На думку Ф.Якубовського, смерть головного персонажа не випадкова. Критик зауважив: „З Чайкою вже нічого було робити авторові. Навряд чи спроможний був він показати, як радянська дійсність цілою складною системою суспільних і психологічних проявів бере в шори Чайчину психіку, виховує його, робить з нього нового Чайку. Не взявся автор і засудити Чайку. Волів замість моральної фізичною смертю Чайки свій твір розв’язати” [12: 188]. Л.Бойко зазначив, що головний персонаж „скоріше постає жертвою своїх власних суб’єктивних і не досить чітких поглядів” [1: 12].

У статті „Стежкою самоаналізи (Моя літературна праця)” Д.Бузько писав, що йому „довелося” „засудити” Чайку „та ще й гостро” за те, що він „чесна й щира людина, інтелігент доброї марки... коли зустрічається з життям – жалюгідна нікчемність”, бо „він – одинак, нема в нього „гурту”, нема соціального ґрунту” [3: 72]. Отже, героєві притаманна така риса характеру українця, як індивідуалізм. У центрі уваги письменника – герой, що прагнув змінити щось не так у суспільстві, як у власному житті. Однак зважаючи на мінливість поглядів Чайки, ці його особисті зміни не були б тривалими. Щоб завершити пошуки персонажем правильного шляху, які, певно, через відсутність у нього чітких орієнтирів і далі б продовжувались, письменник закінчує його історію трагічною загибеллю.

Історію Петра Чайки письменник переплітає з історією ще одного революціонера Тимона Кравчука. Цей персонаж теж наділений характерними для ментальності українця мрійливістю, романтизмом. Герой має „лицарську вдачу”, є активною та мужньою людиною. Тимон, як і Лец-Отаманів із повісті „Голубі ешелони” П.Панча, захоплюється героїєю козацького минулого, а його душа прагне „романтики завзятої боротьби”. Тому події 1905 р.,

коли його рідне село „повстало на пана” і спалило маєток, малий Тимон сприймав як повернення гайдамащини.

Великий вплив на формування революційного світогляду Тимона мало Шевченкове слово. І така деталь виявляє одну з характерних прикмет національних визвольних змагань. Як зауважує Ю.Бойко-Блохін, українська „національна революція була традиційною в тому розумінні, що вона ґрунтувалася на Шевченкових настроях, нові історичні події переживано Шевченковими емоціями, історіософічні окреслення з „Кобзаря” переносилися на оцінку поточних явищ” [2: 21]. Події 1917 р. примусили Тимона згадати „дідові мрії – запорожців, гайдамаків. Цілі рядки з „Кобзаря” спалахували в його пам’яті...” [4: 57].

Мотиви поезії Шевченка додавали сили й натхнення українцям у боротьбі за державність, сприяли утвердженню національної самосвідомості. Під час випадкової зустрічі в Одесі Чайка говорить Тимонові, що „найкультурніші одиниці з робітництва”, які ходять на „збори „української громади” „відчули себе українцями не з інстинкту, а через те, що Кобзаря читали...” [4: 93].

Як і Петро Чайка, Тимон є чутливою та сентиментальною людиною. Ці риси персонажа автор підкреслив уведенням показаної в сентиментальному ключі любовної лінії. Тимон закохується в сільську дівчину Настю, котра виходжує його після отриманого під час героїчної втечі від козаків поранення. Але створити власне затишне сімейне гніздечко їм не вдалось. Дівчина „заслабла на тиф”, «згоріла, як „тая свічечка тоненька”» [4: 199].

Недаремно письменник показав любовні взаємини героя саме з сільською дівчиною. Персонаж наділений безмежною любов’ю до села, землі. Прив’язаність до землі є рисою українського менталітету, українець є спорідненим із землею. Навіть перебуваючи далеко від рідного села, поринувши у стихію революційної боротьби, Тимон бачить у думках образ чорної, тільки зораної ріллі, чує „смачне шарудіння плуга, що, ніби ніж масло, ріже жадний до засіву масний ґрунт” [4: 48].

Зв’язок із землею відчуває і героїня роману Галя Барвінська. Її батько, „сам працюючи, як віл, примушував навіть свою вчену доньку та її брата-студента робити нарівні зо всіма й жити, як усі на хуторі, увесь час нагадуючи, що вони – селяни, одвічні вороги містові й усьому міському” [4: 85]. Галя та її батько – уособлення хуторянського патріотизму. Хоч їм і властиве почуття національної гідності, вони живуть інтересами власного хутора. Крім поширення українських книг, вагоміших дій для української революції Галя не робить. Прикметно, що любовні взаємини між Галею і Тимоном не складаються, адже в бажанні дівчини, навіть під час навчання в Одесі, жити у звичному хуторянському побуті, Тимон вбачав обмеженість її світогляду.

Уособленням, як її називає Д.Бузько, „типової” української інтелігенції, яка тільки гралася долею України, беручи вигоду й виявляючи свою національну суть за сприятливих умов, є в романі Талочка та вся сім'я Харченків, які „звичайно, забули про своє походження. А тепер згадали, – їхній рід – Харченків – старовинний український. Навіть десь у Грушевського, в історії України його згадується” [4: 62]. За часів визвольної війни Харченков змінює своє прізвище на Харченко. У Харченків любов до України мала меркантильне забарвлення. Ступінь її вияву залежав прямопропорційно від обіцяних українськими урядами площами земельних наділів.

Суть власного розуміння „типовості” української інтелігенції автор розшифрував у статті „Стежкою самоаналізи (Моя літературна праця)”: „квінтесенція міщанства, помножена на просвітянство та ще й плюс хуторянство. Чи ж не було її звичаєм, її тактикою:

– Петлюра? Можна! Тільки ж так – потихеньку. Ще не вмерла... „Горпино! Біжи подивись, чи не чує хтось на дворі...”

– Соціалізм? А як же: полегесеньку... Воно, марка хороша, цяцька блискуча, але ж...”

А взагалі:

– Тишком-нишком через усі влади аж до тепленьких посад – бухгалтерських і кооперативних... і літературних” [3: 76]. Таку характеристику типової української інтелігенції автор подав і в романі „Чайка”.

У творі спостерігаємо художню інтерпретацію образів історичних діячів. Письменник уводить образ „голови Республіки”, „єдиного директора і диктатора” С.Петлюри, міністра Грекова, котрий вів переговори від імені Директорії з Антантою в Одесі, та полковника Січових Стрільців Є.Коновальця. З іронією митець зазначає: „Греков на Роздільній та полковник Коновалець у Києві – вони добре взяли в шори цих пришепкуча-

тих професорів, лікарів, журналістів та письменників, що надумали собі в жорстоку годину революції свою романтичну „українську державність” будувати” [4: 147].

Ці історичні постаті відіграли ключову роль в історії українських визвольних змагань. Натомість Д.Бузько охарактеризував їх як „інтриганів”, що було, певно, зумовлено його розчаруванням в українському русі або ж дотриманням пануючого у той час пробільшовицького погляду на українську історію. Згадуючи про ці історичні постаті, автор вдається до іронії.

Письменник має рацію, вказуючи на такий фактор у представників національних сил, як домінування особистісного начала. Щодо цієї риси української інтелігенції. Г.Касьянов зауважує, що „надмірна схильність” „до культивування і абсолютизації своїх поглядів, особистої вдачі, особистого або групового егоїзму тощо” сприяла тому, що „на переломних, важливих етапах історії їй часто бракувало почуття єдності, спільності інтересів” [6: 24]. Тому головний герой вважає, що за часів Директорії влада пересічних національних діячів „хатя” була „фіктивною”, а „фактична заховалася” „в купе генеральського вагона”, тобто у той час думка мас не мала великого впливу на хід подій, політику керівників.

Отже, у романі „Чайка” Д.Бузько передав дух революційної епохи, зокрема українських визвольних змагань, відображаючи історії представників української інтелігенції, показуючи їх роль у національному русі. Письменник наголосив на притаманних українській політичній еліті рисах, що заважали їй стати провідником нації, досягти успіху в боротьбі за власну державу. Це нездатність до раціональних цілеспрямованих дій, схильність піддаватись впливу емоцій та почуттів, іти на компроміси з власними переконаннями, індивідуалізм тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко Л. Шляхом боротьби і шукань / Леонід Бойко // Бузько Д. Чайка. Голяндія: романи. – К.: Дніпро, 1991. – С. 3-25.
2. Бойко-Блохін Ю. Драма „Між двох сил” В.Винниченка як відображення української національної революції / Юрій Бойко-Блохін // Слово і час. – 1992. – № 7. – С.17-24.
3. Бузько Д. Стежкою самоаналізи (Моя літературна праця) / Д.Бузько // Критика. – 1930. – № 9. – С.67-76.
4. Бузько Д. Чайка / Дмитро Бузько // Бузько Д. Чайка. Голяндія: романи. – К.: Дніпро, 1991. – С. 28-240.
5. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення / Володимир Винниченко. – К.: КНИГА РОДУ, 2008. – С.483-658.
6. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: соціально-політичний портрет / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
7. Крижанівський С. Від „Лісового звіра” до „Кришталевого краю” / Степан Крижанівський // Бузько Д. На світланку: оповідання. – К.: Радянський письменник, 1964. – С.3-12.
8. Маланюк Є. До проблеми етнопсихології малоросійства / Є.Маланюк // Народна творчість та етнографія. – 1997. – №1. – С.41-49.
9. Мірчук І. Історія української культури / І.Мірчук. – Мюнхен-Львів: Український вільний університет, 1994. – 380 с.

10. Хвильовий М. Редактор Карк / Микола Хвильовий // Твори: у 2 т.; [упоряд. М.Г.Жулинського, П.І.Майдаченка; передм. М.Г.Жулинського]. – К.: Дніпро, 1990 – Т.1: Поезія. Оповідання. Новели. Повісті, 1990. – С. 136-154.

11. Шаповал Ю. Історичні передумови й чинники виникнення мовного питання в Україні / Ю.І.Шаповал // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – С.12-34.

12. Якубовський Ф. Д.Бузько. Чайка: [рец.] / Фелікс Якубовський // Життя й революція. – 1929. – № 10. – С.186-188.

Anna Sabadosh

Ukrainian intelligentsia in "Seagull" by D.Buzok

Summary. In the article the features of the character of Ukrainian intellectuals of the "Seagull" by D.Buzok are scrutinized. In the centre of attention are the features of the Ukrainian political elite emphasized by the author which prevented her lead the national forces to victory in the war of independence in the early 20th century.

Key words: prose, novel, intelligentsia, mentality.

Одержано 18.02.2013 р.